

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Г.В.Касьянов, О.П.Толочко*

НАЦІОНАЛЬНІ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ: ВИКЛИКИ Й НЕБЕЗПЕКИ ПРИ НАПИСАННІ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття являє собою адаптований для журнального формату варіант аналітичної доповіді, яка трактує виклики й труднощі на шляху написання нового академічного синтезу історії України. Спрямовуючи вістря полеміки проти національної історії як способу організації знання про минуле, її обмежень та дефектів, автори обговорюють деякі інші типи писання й розуміння історії, які можуть стати у пригоді під час практичної реалізації задуму.

Перебіг роботи над концепцією нового синтезу історії України унаочнив декілька проблем, від розв'язання яких залежить успіх основного задуму – забезпечити появу такої узагальнюючої версії, яка в методологічному і змістовому планах якісно відрізнялася б від попередніх та водночас була інтелектуально сумісною з поширеними у західній науці тенденціями історієписання. Ця стаття – адаптована до журнального формату версія аналітичної записки, підготовленої для робочої групи, що працювала в Інституті історії України НАНУ 2010 р. над розробкою концепції багатотомної історії України. Автори керувалися доволі утилітарним завданням – окреслити можливості національної історії як способу організації знання про минуле, а також намітити можливі шляхи подолання її обмежень. Не йдеться про фундаментальний історіографічний нарис чи глибокий теоретичний трактат. Наше завдання – започаткувати дискусію щодо перспектив написання синтезу історії України поза канонами мастер-нарративу («master narrative»).

Національна історія як спосіб опису минулого

Такий виразний жанр історієписання, як *національна історія* – досить недавнє відкриття, він існує менше двох століть. Попередня (європейська) історична література знала цілковито відмінні способи організації минулого. Суттєво спрощуючи, їх можна розподілити на *історії універсальні*, де предметом уваги й головним сюжетом була історія людства (їх приклад – так звані універсальні хроніки від «створення світу» до, в ідеалі, моменту написання) та

* Касьянов Георгій Володимирович – доктор історичних наук, завідувач відділу нової історії і політики Інституту історії України НАНУ; Толочко Олексій Петрович – член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, завідувачий сектором досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

власне *історії*, часткові звіти про минуле, головним агентом яких були правлячі династії, державні утворення, міські громади тощо, а часова тривалість, відповідно, обмежувалася триванням об'єкту зображення.

Як самостійний спосіб розуміння та пояснення минулого національні історії виникають у рамках становлення націоналізму – ідеології та світогляду, похідні від нього і з часом стають одним із найефективніших способів його маніфестації. Періодом народження національних історій можна вважати дев'ятнадцяте століття, епоху націй та національних держав. Інтелектуальним і культурним предтечею їх був романтизм, а когнітивною й епістемологічною основою – позитивізм. Відтак національні історії постають як спосіб самоідентифікації та легітимації нововиниклих націй і держав.

Національна історія виступала формою апології нації – уже існуючої чи лише проєктованої. Таким чином, упродовж XIX ст. вона служила не лише засобом легітимації нових державних утворень (феномена «nation-state»), що протистояли так званим династичним державам та імперіям – не меншою мірою вона обґрунтовувала переформатування світового порядку, основою котрого мали стати влаштовані за національним принципом країни. Нації або, за висловом Б.Андерсона, «уявлені спільноти» потребували «історичних звітів» про своє існування. Інтелектуальна атмосфера романтизму дозволяла подібне уявлювання й документування ще до фактичного існування нації, тобто до їх самореалізації чи то в державній формі, чи то у вигляді культурної спільноти з власною кодифікованою мовою та історичним міфом. Остаточне оформлення національних історій як способу організації й репрезентації минулого відбувається саме в рамках національних держав, або ж стає центральним пунктом «національних відроджень» чи «національних пробуджень» так званих неісторичних націй, які на той момент не мали власної державності.

Історія, структурована як національна, сприяла загальному визнанню націй *єдино природним* типом існування великих людських співтовариств і національних держав, їх повноцінному політичному вираженню. Виник поділ націй на *історичні* та *неісторичні* – його основою була наявність або відсутність *національної* держави і відповідної історії. Національна історія стала легітимною формою існування «наукової» історії не в останню чергу тому, що становлення її як університетської дослідницької дисципліни збіглося зі становленням націоналізмів як модерної ідеології та форми колективної самоорганізації. Історична освіта повсюдно виявилася структурованою відповідно до рамок національних історій. Сприйняття національної історії як природної форми уявлення минулого сприяла загальна шкільна освіта. Національна історія стала центральним елементом громадянського виховання, прищеплення почуття належності до нації, лояльності до її держави, переплавлення різноманітних типів ідентичностей і солідарностей (локальних, класових, мовних, релігійних, етнічних тощо) в єдиний тип національної свідомості, який уважався або ж єдино можливим, або ж ієрархічно вищим за будь-які інші.

Таким чином, національна історія – це специфічний тип структурованої історичної свідомості, що виник у рамках загального руху становлення націй у XIX ст. Будучи історично й культурно зумовленим, цей тип опису, розуміння

та пояснення минулого претендує на статус «природного», а його категорії, будучи формально пізнавальними і пояснювальними, дедалі більше перетворюються на нормативні максими, які придатні для ідеологічної уніфікації, але непридатні для подальшого розвитку знання й пізнання. Зауважимо, попри те, що епістемологічні основи національної історії впродовж останніх 30–40 років піддаються дедалі глибшій та інтенсивнішій критиці, із розпадом СРСР і комуністичного блоку у Центрально-Східній Європі, Балтії, на Балканах спостерігається масштабний ренесанс національних історій, які перетворюються на важливий інструмент побудови чи перебудови національної ідентичності націй і держав, які «визволилися з-під ярма комунізму». Парадоксальним чином піднесенню національних історій сприяв вступ країн цього регіону до Європейського Союзу – конфронтація відновленої чи «відродженої» національної ідентичності з «загальноєвропейською» дається взнаки.

Методологічні проблеми національних історій

Що не так із національною історією? Головним її агентом виступає *нація* як вона була сконструйована в XIX ст. Іншими словами, національна історія – це свого роду «біографія» нації, модерного європейського утворення (майже одночасне становлення націй і відповідних національних наративів у Латинській Америці в даному разі до уваги не береться). У нинішніх обрисах вони сформувалися впродовж «довгого дев'ятнадцятого століття», а в багатьох випадках цей процес охопив і «коротке двадцятє». Між тим, відповідно до ідеологічних спонук націоналізмів уявляти нації як надзвичайно древні утворення, національна історія документує їх існування «з найдавніших часів». Подібне структурування «довгої» історії нації передбачає низку тверджень, котрі – у рамках національної історії – приймаються як аксіоми та можуть виконувати пізнавальні й пояснювальні функції лише в межах установлених приписів, що зазвичай або мають виразно ідеологічне забарвлення, або імпліцитно містять ідеологему.

Наприклад, вважається нормою (реальною чи бажаною), що нація існує, у принципі, *завжди*. У будь-який історичний момент можна знайти попередника сучасної нації в образі давнього народу (етнічної або мовної групи), який, попри різницю у самоназві чи самосвідомості, буде фактично тотожний сучасній нації. Наявність «націй до націоналізму» й надалі залишається предметом наукових та ідеологічних дискусій, але на рівні сучасного знання конвенцією стало те, що будь-яка нація має у своїй культурній або політичній генеалогії елементи давнини, котрі зазвичай є або об'єктом «винайдення», свідомого (ре)конструювання елітами, або культурними, етнографічними, антропологічними рудиментами, що також можуть бути об'єктом соціальної, культурної чи політичної інженерії, або ж агентами культурної спадковості. Ще одним допущенням (особливо для національних історій так званих бездержавних націй) є переконання, що нації здатні існувати автономно від політичних та державних структур (чи навіть усупереч їм, якщо ці останні – «чужі»). Таким чином, нація уявляється як природний, самодостатній носій історії.

Упродовж останніх декількох десятиліть національна історія як домінуючий чи навіть переважний спосіб уявлення та писання історії піддається інтенсивній критиці з боку тієї частини професійного співтовариства, представники якого прагнуть урізноманітнення методологічного ландшафту. Переоцінка спроможності національної історії служити адекватним способом розуміння минулого відбувалася в руслі загальної критики історії з боку постструктуралістської теорії. Саме національна історія виявилася найбільш вразливим фрагментом сучасного історіографічного дискурсу. Великою мірою відмова істориків уважати національну історію прийнятним способом опису минулого стала захисною відповіддю на постструктуралістську критику історичного нарративу та заперечення його претензій на об'єктивність.

У тій частині світової історіографії, яка пройшла через доволі драматичний конфлікт із постмодернізмом у різних його іпостасях і виборсалася з лінгвістичних, антропологічних, мікроісторичних, гендерних та інших «поворотів» з оновленими уявленнями про зміст, характер і культурно-соціальну зумовленість історієписання, питання про пізнавальну та інтерпретаційну валідність національної історії перебуває поза порядком денним. Вона сама перетворилася на факт історії науки і є або об'єктом історіографічного інтересу (а не когнітивною структурою), або сферою історичної дидактики та громадянського виховання (хоча після Другої світової війни і ці галузі мають проблеми з класичною схемою національної історії). Проте в тих суспільствах, де реалізуються проекти «модернізації навздогін» і «ренесансу національної історії», розгортається її критика як рамкової пізнавальної та інтерпретаційної структури. Тут національна історія функціонує передусім на ідеологічному, політичному та освітньо-виховному рівнях, а науково-аналітичний виконує допоміжні функції стосовно двох попередніх. Відповідно і критика національної історії зосереджується передусім на її ідеологічних та політичних імплікаціях, практично не заторкуючи епістемологічних підвалин. В Україні всі помітні дебати щодо власного минулого започатковувалися у площині ідеології й політики, і вже звідти переходили у сферу аналітичної історіографії. Лише останнім часом спостерігається відокремлення академічних дискусій від політико-ідеологічних. Цей процес постійно порушується інтервенціями з боку політиків, публіцистів, аматорів чи просто акцентованих особистостей, і проблеми, які мали б бути предметом вузької та суто професійної дискусії, перетворюються на предмет «щоденного плебісциту».

Ідеологічні дефекти національної історії найочевидніші. Вона виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав. Історія, отже, *інструменталізується* – їй ідеться не про минуле, але про сучасний стан чи проект майбутнього.

Найбільшу критику викликають ідеологічні наслідки національної історії. Як форма громадянського виховання вона покликана «дисциплінувати» населення, плекаючи виразне відчуття «своїх» та «чужих», а також установлюючи чіткі кордони між ними. Історичне мислення та форми письма в рамках національної історії ґрунтуються на емоційно й ідеологічно насичених метафорах, які, залежно від варіанта, апелюють до героїзму, жертвності, страждань. Історично

відома сумна роль національних історій у культивуванні національної нетерпимості, настороженості до сусідів та відверто ксенофобських настроїв. Досвід двадцятого століття з його двома світовими війнами та численними етнічними конфліктами змусив обережніше ставитися до тих, притаманних національній історії, рис, які колись здавалися її достоїнствами. Конфліктність, нетерпимість, агресивність іманентні, умонтовані у саму сутність національної історії атрибути, котрі можна пом'якшувати різними акцентуваннями у викладі, але яких неможливо позбутися, не відкинувши всю конструкцію.

Критика національної історії з практичного боку полягає в її дедалі очевиднішій невідповідності змінам, що їх зазнає світ. Національна історія виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації – не тільки як ідеалу, але і як практичної необхідності. Між тим, таких однорідних націй майже не існує (за окремими винятками). Сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі проповідника національної історії.

Поза межами такої історії опиняються значні сегменти суспільства, які не можуть ідентифікувати себе з образом «історичної нації» та її минулим (іммігранти, релігійні, етнічні, мовні меншини, народи колишніх колоній та ін.). Навчання національної історії обертається протилежними до очікуваних результатами, даючи замість прищеплення почуття єдності та спільності історичної долі – відчуження й маргіналізацію чималих груп громадян. Це стає дедалі очевиднішим у тих сучасних державах, де згаданий «проект модерності» – побудова нації – відбувається навздогін і національна історія у вигляді мастер-наративу має виконувати ряд стандартних ідеологічних функцій: легітимація новопосталих держав і «титкульних» національних груп; відновлення «історичної справедливості» (або «історичної правди»); ідеологічна гомогенізація та виховання громадянської лояльності тощо. Результатом стає потрібний конфлікт усередині цих держав: між представниками «титкульної нації» й тими етнічними та національними групами, які опиняються на маргінесі магістральної лінії національної історії; між націями і державами-сусідами, кожна з яких намагається зробити свій «проект модерності» довершеним; між власне самим цим проектом і масштабною навалюю культурної глобалізації, коли будь-яка національна історія вступає у суперечність із прозорістю культурних кордонів та зливою наднаціональних чи транснаціональних культурних практик.

Залишивши осторонь згадані негаразди, які виникають у зв'язку з необхідністю виконувати ідеологічні й політичні функції, звернімося до суто пізнавальних обмежень національної історії, які в кінцевому підсумку призводять до інтелектуальної стагнації та ізоляціонізму.

Національна історія *телеологічна*. Тобто, вона представляє минуле як рух із наперед заданою метою – самореалізація нації через здобуття державності й політичної незалежності. Таким чином, у минуле привноситься *смысл*, але історія стає доцільною лише тією мірою, якою сприяє виконанню заздалегідь окресленої мети. У телеологічно сприйнятій історії її *мета* прямо чи імпліцитно отожднюється з *причиною*. Телеологічна конструкція, як правило, не передбачає пояснення причин і напрямку руху, адже вони самоочевидні. У пострадянських

країнах національна телеологія, в якій наперед окресленою метою є самореалізація нації в державі, досить безконфліктно заступила місце попередньої класичної марксистської телеології, де такою метою була побудова безкласового та безнаціонального універсального суспільства, в якому людина мала бути вільною від експлуатації і пов'язаних із нею обмежень. Попри відмінність у змісті механізм дії обох схем однаковий.

Так само за визначенням нація у цій конструкції набуває рис трансцендентної сутності, вона існує нібито поза часом і простором, останні дві категорії з'являються лише для того, щоб описати її буття в раціональних термінах. Завдання істориків та історіографії полягає в тому, щоб «правильно», «адекватно» здійснити цей опис. Історія нації нібито існує сама по собі, окремо від зусиль істориків. Останні ж мають безпомилково ідентифікувати сутнісні ознаки національної історії та відшукати їх чи підтвердити їх наявність в «історичній реальності» за допомогою правильно визначених понять, категорій та фактів. Це, своєю чергою, природним чином створює підвалини (і вже потім пояснює) історичну *необхідність* та *неминучість* буття *власної* нації, сутнісні ознаки якої ідентифіковано в *історичній реальності*, котра водночас є *історичною правдою*. Таким чином *есенціалізм* – родова ознака національної історії.

Телеологія та есенціалізм найбільш опукло увиразнюються в *етноцентричності* й *культурній ексклюзивності* національної історії. Національний наратив претендує на те, що він подає «повнішу» версію світової історії, адже збагачує її історією власної нації. Проте водночас величезні сегменти минулого, участь котрих у такій місії неочевидна, випадають із національного наративу як несуттєві. Національна історія запрограмована на *неповноту* знання про минуле. А отже, не може виконувати завдання, що на них нібито претендує – надавати цілісне, повне, без прогалин, детальне знання про минулу реальність.

Національна історія за визначенням *радикально реверсивна*, вона конструюється в напрямі, протилежному ходу реального історичного розвитку – від сучасного «вперед до минулого». Оскільки така історія пишеться від імені нації, яка, отже, і береться за точку відліку, конструювання національної історії полягає в ретроспективній ідентифікації попередніх станів цієї нації (народів, етнічних та мовних груп, державних організацій, територіальних розповсюджень тощо) якомога глибше в давнині. Для того, щоб успішно впоратися з поставленими завданнями, національна історія (і у способі мислення, і в наративі) наполягає на абсолютизації *тяглості* (континуїтет), на відсутності *розривів* в історії, на її *лінійності* й *односпрямованості*. Історія постає як безперервний процес, розриви та цезури в якому сприймаються і пояснюються як аномалії, відхилення від магістральної лінії розвитку. Саме це припущення дозволяє структурувати історичний наратив, котрий власною безперервністю оповіді імітує тривання минулого, його зв'язок із сучасністю.

Телеологічність, реверсивність та есенціалізм національної історії, попри очевидні зручності у вправах з «історичним матеріалом», породжують той специфічний тип дискурсу, чи не головною ознакою якого є переобтяженість анахронізмами. Поняття й категорії модерного часу транслуються в минуле та повертаються звідти вже як категорії тогочасних суспільних практик. Завдяки

цьому і центральне поняття – нація – у його модерному розумінні отримує додаткову історичну легітимність та чинність у найдавніших епохах, коли «націю» знаходять і в ранньомодерному періоді, і у середньовіччі, навіть в античності чи й дописемних часах.

Базовий дискурс національної історії формувався в епоху романтизму та народництва, тому він і досі вщент заповнений антропоморфічними й органістичними метафорами (згадаємо лише один опорний конструкт – національне відродження/пробудження, запозичений із казково-міфологічного світу). Значною мірою завдяки цьому базові пізнавальні та інтерпретаційні категорії національної історії нерідко набувають нормативної цінності та припиняють своє існування як категорії пізнання, перетворюються на елементи світогляду.

Будучи однією з форм нарративного знання, національна історія виконує функцію *мастер-нарративу* (або *гранд-нарративу*, *великого нарративу*). Упроваджена Ж.-Ф.Ліотаром¹, ця концепція описує тип *оповідних схем* (*метанаративів*), які надають минулому узагальнений смисл, у відповідності з котрим організовується його опис. У цьому сенсі мастер-нарратив виступає формою ідеології². Мастер-нарратив здійснює селекцію подій та явищ минулого, яким належить потрапити до оповіді (чи залишитися поза її рамками), а також ієрархічно ранжує їх залежно від значення для загального смислу. Крім того, він надає сенсу частковим звітам про минуле, уміщуючи їх у контекст «великої оповіді»³.

Загалом, сучасна критика національної історії представляє її доволі архаїчним способом розуміння й писання історії, укоріненим у філософських та ідеологічних течіях XIX ст. Він, як декларує чимало теоретиків і практикуючих істориків, вичерпав себе. Упродовж 1950–1990-х рр. однією з провідних тенденцій світової історичної науки був вихід за межі національної історії. З одного боку, цьому сприяли політичні та ідеологічні фактори (усвідомлення політичних і цивілізаційних небезпек національної історії після Другої світової війни, інтеграційні процеси в Європі, перехід до концепцій мультикультуралізму). З іншого – розвиток самої дисципліни, в якій спочатку під впливом аналітичної філософії історії, а згодом постструктуралізму розпочалися дискусії про сутність історії як дисципліни та історичного мислення – як способу осягнення реальності. Після цього національна історія з її позитивістською претензією на «об'єктивність» та «істинність», редукціонізмом, есенціалістською вірою в пізнавальну й

¹ Див.: Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis, 1984.

² Хоча під терміном «мастер-нарратив» розуміють будь-яку мета-оповідь (наприклад, ліберальну – поступове вдосконалення соціальних умов, або марксистську – розвиток суспільства через класову боротьбу та революцію), надалі вживатимемо його лише на позначення національної історії.

³ «Керівну роль» мастер-нарративу можна проілюструвати на прикладі найбільш проблемного з погляду національного канону століття – дев'ятнадцятого. Масштабні, тектонічні, соціальні та економічні процеси (колонізація степового Півдня, будівництво залізниць, індустріалізація Донецького басейну, виникнення цукрової промисловості, урбанізація України тощо) із перспективи мастер-нарративу є тлом центральної теми – становлення нації. Отже, стандартна оповідь фокусується на специфічно інтелігентській діяльності: нечисленних гуртках, малотиражних виданнях, мікроскопічних партіях, освітніх установах, словом, на тих явищах, які можна описати у стандартних термінах національної історії та в рамках ідеологемі «українське національне відродження». Це породжує конфлікти всередині самого нарративу. Один із прикладів – спроби пояснити причини поразки Української революції 1917–1921 рр., яка, за логікою нарративу, стала піковим моментом, вершиною «національного відродження».

пояснювальну силу «правильних» понять почала виглядати інтелектуальним анахронізмом, цілком придатним для індоктринації та пропаганди, але не для пізнання. Чи не найбільшою і найочевиднішою вадою національної історії стала цілковита нездатність до того рівня саморефлексії, який уможливив би будь-яку ревізію її власних базових постулатів. Іншими словами, її внутрішній інтелектуальний ресурс для саморозвитку як наукової дисципліни було вичерпано, натомість залишилися виховна, пропагандистська та політична функції, котрі в нових умовах глобалізації й інформаційної революції також виявилися надто обмеженими.

Конструктивізм і деконструкція

Наведемо декілька прикладів задля того, аби проблематичність наративу національної історії стала очевидною. 18 березня 1916 р. німецька окупаційна влада заарештувала визначного бельгійського історика А.Піренна. Декілька наступних років він провів у таборах для військовополонених та інтернованих. В одному з них, нижньосаксонському Гольцміндені, А.Піренн прочитав два курси лекцій: з економічної історії – для кількох сотень російських студентів, заарештованих у Льежі, та з історії Бельгії – для бельгійських громадян, утримуваних у таборі. Як він писав пізніше в мемуарах, «я розповідав своїм співвітчизникам про історію їхньої рідної країни. Ніколи в мене не було більш уважних слухачів, і ніколи я не викладав із таким задоволенням». Лекції, що приваблювали величезну кількість бажаючих, табірна адміністрація розцінила як небезпечні та заборонила їх.

Ще до початку Першої світової війни А.Піренн видав декілька томів «Історії Бельгії» (*Histoire de Belgique*), продовживши цю справу після 1918 р. Авторитетний медієвіст, він, звичайно, писав національну історію «з найдавніших часів». Його бельгійські слухачі, заарештовані німецькими окупаційними властями, згуртовані перед очевидним ворогом, не бачили нічого дивного в такому початку своєї країни, як, напевно, не бачили нічого незвичного й читачі багатотомної Піреннкової праці. Між тим, «історія Бельгії з найдавніших часів» виглядає доволі абсурдно. Держава, підданими якої були А.Піренн та його аудиторія, являла собою одну з найновіших європейських країн, створену в 1830 р. внаслідок поділу Об'єднаного королівства Нідерландів. Цілком можна припустити, що коли б не сталося цього розподілу, і якби продовжувало існувати проголошене на Віденському конгресі 1815 р. Об'єднане королівство, котре охоплювало території сучасних Нідерландів і Бельгії, через сто років слухачі А.Піренна з не меншою увагою і таким же патріотичним захопленням слухали б його курс з історії «Об'єднаного королівства Нідерландів із найдавніших часів».

У 1991 р. І.Валлерштайн опублікував свою відому книжку⁴, одна з глав котрої мала провокативну назву: «Чи існує Індія?». Питання, винесене у заголовок, звучало цілком абсурдно, адже нам достеменно відомо – Індія існує! Проте автора цікавило інше: як ми знаємо, що Індія існує, звідки ми це знаємо?

⁴ Див.: Wallerstein I.M. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. – Second edition with a new preface. – Philadelphia, 2001.

І.Валлерштайн запропонував мисленневий експеримент. Припустімо, британці протягом 1750–1850 рр. колонізували лише Імперію Моголів, назвавши її Індостаном, а французи, своєю чергою, південну (переважно дравідську) частину сучасної Республіки Індія, давши їй назву Дравідії. Чи уявляли б ми сьогодні Мадрас як «історично» належний до Індії? Чи вживали б саму назву – Індія? Навряд. Навпаки, історики в різних країнах світу видали б гори книжок, доводячи, ніби з найдавніших часів «Індостан» і «Дравідія» являли собою дві різних культури, два різних народи, дві різні цивілізації, зрештою дві різні нації. Можливо, існували б якісь «підривні групи», котрі вимагали б об'єднання «Індостану» й «Дравідії» в «єдину Індію», але всі «розважливі люди» називали б подібні марення «безвідповідальним екстремізмом».

Отже, формулює далі своє запитання І.Валлерштайн, яким чином те, що історично сталося в новітні часи, між 1750 і 1850 рр., змогло вплинути на події між VI ст. до н.е. та 1750 р. (період доколоніальної історії Індії)? Подібний вплив виявився можливим, адже те, як ми розуміємо давнє минуле, завжди зумовлене недавнім минулим. Сучасність визначає минуле, а не навпаки, як звично думають.

«Індія» виявляється винаходом сучасної світової системи (1750–1850 рр.). Давня історія «Індії» виявляється винаходом цього створеного європейською колонізаційною політикою політичного утворення (1850–1950 рр.). Іншими словами, давня історія не передувала «створенню Індії», а стала наслідком створення сучасної держави. Цей приклад щодо Індії, як наполягає І.Валлерштайн, цілком можливо застосувати також до інших подібних державних утворень: Пакистану, Великобританії, Бразилії чи Китаю. Ми б додали – і до України.

Отже, А.Піренн слугуватиме прикладом конструктивістської історіографії, натомість І.Валлерштайн – деконструкції.

Деконструкція, що піддає ревізії основи усталених уявлень, усе ще у великій моді. Судячи з частотності в назвах книжок виразів на зразок «Винаходження Китаю», «Конструювання Європи» («Inventing China», «Constructing Europe») тощо історики, як дослідницькою задачею, більше переймаються проблемою ідеологічних, культурних, політичних та інших спонук до створення наративів «довгої історії», ніж удосконаленням таких наративів. Проблема «винаходу», «конструювання» «довгих наративів» стає дедалі очевиднішою, коли ми стикаємося зі спробами інтегрувати в національну історію фрагменти минулого «загиблих цивілізацій», які не залишили спадкоємців, готових вимагати спадщину.

Два приклади. Держава, яку в історіографії прийнято називати Візантією, і яка сама себе вважала Римською імперією, припинила своє існування 1453 р., будучи завойованою османами. Сама по собі «Візантія» – винахід європейської історіографії, яка в такий спосіб позначала відмінність середньовічної Східної Римської імперії від античної попередниці (східне християнство, грецька мова, орієнтальні впливи тощо). Вона потенційно має двох «нащадків»: Оттоманську імперію (та сучасну Турецьку Республіку), яка стала «натуральним» спадкоємцем, опанувавши й історично утримуючи протягом віків більшість територій та населення, і сучасну Грецьку Республіку (християнство, мова). Утім, відомо, яких труднощів зазнавали й зазнають історіографії цих двох країн,

намагаючись інтегрувати середньовічну Візантію як частину нарративу власної національної історії. Створена в першій половині XIX ст. грецька держава апелювала до класичної давнини як своїх витоків, чуючись доволі дискомфортно щодо Візантії (турист в Афінах сьогодні візуально відчуває питому вагу цих періодів у контрасті між скромним Візантійським музеєм та помпезною будівлею Національного археологічного музею).

Ще очевидніший розрив у «націоналізації» Давнього Єгипту. Сучасна Арабська Республіка Єгипет, звичайно, чималу частку національного бюджету формує з доходів від демонстрації археологічних артефактів і пам'яток давньо-египетської цивілізації, проте навряд чи може відчувати її культуру як «свою» (одним зі сподіваних наслідків «Арабської весни» у цій державі стали дедалі гучніші заклики відновити справедливість і представляти країну перед зовнішнім світом пам'ятками її справжньої, ісламської, історії).

Отже, «чий візантійці», «чий фараони»? Поступово така «акультурація» минулого настає, але європейські мандрівники XIX ст., споглядаючи байдужих греків біля руїн Парфенону, або ж єгипетських фелаків поблизу Долини царів, уважали, що мають більше право на класичну спадщину стародавніх Греції чи Єгипту, адже їхня (європейців) культура безпосередньо єднає їх із демократією, філософією, літературою античного світу; тільки вони (європейці) можуть гідно оцінити культурні надбання, до яких аборигени індиферентні.

Способи подолання обмежень національної історії

Попри всі відомі дефекти, національна історія все ще зберігає привабливість для значної частини людей, зацікавлених у минулому для побудови «проекту ідентичності». На таку історію є попит і соціальне замовлення. Принадливість національної історії, зрозуміло, полягає не в її «науковій» цінності й не в тому, що саме у цьому жанрі відбуваються якісь інновації. Навпаки. Раз будучи сконструйованою та узгодженою, національна історія залишається, у принципі, незмінною. Розгорнувши черговий том, читач уже наперед знає, яких великих діячів він там знайде, які національні катастрофи та національні звершення будуть описані, і в якому порядку. Набір імен, подій, дат залишається більш-менш сталим від однієї книжки до іншої, від одного багатотомного видання до наступного. Провідна тема, хронологічні рамки, термінологія – усе це буде подібним, аж до вступних зауваг на зразок: «Зараз, коли Україна стала незалежною державою...», або «Зараз, на двадцятому році існування України як незалежної держави...», і далі – про актуальність. Варіаціям піддаються лише ідеологічне наповнення, увиразнення одних діячів за рахунок інших, педалювання певних періодів порівняно з рештою, але сам їх набір, логіка викладу – незмінні. Отже, національну історію «споживають» зовсім не для того, аби довідатися щось нове про минуле чи дізнатися про новітні тенденції в науці.

Національна історія все ще зберігає емоційну привабливість для широкого кола освіченої публіки, транслюючи їй важливі культурні смисли: почуття належності, місця у світі, глибини традиції тощо, важливі для правильного функціонування у суспільстві. Наукове співтовариство цілком усвідомлює культурну

роль національної історії, а ринок і попит не дозволяють відмовитися від неї цілковито. Протягом останніх десятиліть було вироблено низку стратегій, які, не пориваючи остаточно з концепцією національної історії, дозволяють суттєво модернізувати її, зводячи до мінімуму вроджені хвороби.

Національна історія існує на двох, так би мовити, рівнях: як навчальна дисципліна та як «академічний» канон, викладений у багатотомних виданнях. Перший із цих рівнів не вимагає методологічних інновацій, лише ідеологічної обробки. Декілька десятиліть тому Європейський Союз розпочав велику й тривалу програму з «узгодження» національних версій історії. Найвідомішим подібним прикладом була робота зі створення «спільного» тому історії для Франції та Німеччини. Метою подібних погоджувань уважалося подолання конфронтаційності, запобігання культивуванню національної ексклюзивності, ксенофобії тощо. Відповідно, із тем, що педаливали кривди від сусідів (або навпаки – заподіяних сусідам) акцент зміщувався на сюжети культурної спорідненості, обміну, співробітництва. Аналогічно з «величних» колективних звершень (війни, інституції, територіальні експансії тощо) увага переносилася на історико-антропологічний рівень, де історія поставала переважно як безпосередній людський досвід, що з ним кожен індивід міг співвіднести власні практики. Словом, усе, що може й має полегшити співжиття та взаєморозуміння в об'єднаній Європі⁵. Значно складніше модернізувати національні «довгі історії» на рівні академічного писання. Запропоновані до сьогодні стратегії є або ж паліативами, або ж підходами, які надзвичайно складно реалізувати на «довгих» проміжках.

Найочевидніший спосіб вийти поза рамки національного й писати історію в *ненаціональний* спосіб – відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу «реальність», просторово-географічна організація якої була зовсім іншою. Подібна мета досягається двома протилежними способами – близьким (тобто зосередженням на історичних регіонах, менших за національну державу) і далеким (тобто вписуванням національної історії в контекст більших спільностей та культурних співтовариств) фокусами.

Як приклад розглянемо «Кембриджську історію Скандинавії» («The Cambridge History of Scandinavia»). Над цим виданням довгий час працював великий колектив визнаних науковців зі скандинавських та інших європейських країн. Наразі опубліковано перший том (від доісторичних часів по 1520 р.). Як впливає з його змісту (див. ілюстр.1), рамкою історії виставлено весь регіон Скандинавії, а не сучасні територіальні межі національних держав. У кінцевому підсумку організований у хронологічній послідовності виклад, проте, розпадається на цілу низку тематичних оглядів. Наприклад: «Експансія вікінгів», «Культура вікінгів», «Рання політична організація» (частина II «Від вікінгів до королів»); «Демографічні умови», «Стан сільського господарства», «Урбанізація» (частина III «Матеріальне зростання (до 1350-х рр.)»); «Ідеології та ментальності», «Література», «Мистецтво

⁵ У момент, коли писалися ці рядки, Всесвітня служба радіо Бі-бі-сі транслювала передачу: «Чи зможуть вони забути Азенкур, Трафальгар і Ватерлоо? Як військовикам Франції та Великобританії співпрацювати в об'єднаній Європі?».

й архітектура» (частина V «Культура високого та пізнього середньовіччя»); «Населення і поселення», «Умови сільського населення», «Міста», «Дворянство пізнього середньовіччя», «Церква та клір» (частина VI «Пізньюсередньовічне суспільство (1350–1520 рр.)»); «Політична система», «Міжскандинавські відносини» (частина VII «Скандинавські унії (1319–1520 рр.)»).

Як видно бодай із цього вибіркового переліку, автори намагалися писати огляди, не озираючись на тогочасні політичні поділи та навіть у багатьох випадках не зважаючи на кордони середньовічних королівств. Історія скандинавських народів, отже, постає як взаємодія багатьох, і на різних етапах надзвичайно відмінних, агентів – етнічних груп, державних інституцій, економічних умов, культурних впливів тощо. Подібна проекція дозволяє інтегрувати у виклад чимало сюжетів, які в разі обмеження рамки лише національними кордонами неодмінно випали б із поля зору.

У томі, звичайно, відображено й політичні поділи, властиві середньовічній Скандинавії (наприклад частина IV «Королівства високого середньовіччя»). Але – це *синхронні* політичні кордони тогочасних державно-територіальних утворень, плинні та змінні, і далеко не завжди (а, можливо, завжди *не*) залежні від етнічних конфігурацій, тим більше не втискувані в рамку сучасних політичних кордонів. Досвід «Кембриджської історії Скандинавії» подає ще один урок. Там, де це можливо й доречно, автори намагалися відійти від лінійного хронологічного наративу політичної історії. Натомість том організовано у вигляді серії тематичних *оглядів*. Нарешті, наукова новизна історії досягається за рахунок упровадження тем і сюжетів, які відсутні у традиційному національному наративі, але стали протягом другої половини ХХ ст. центральними для західної історіографії.

Ця книга побачила світ у відомій серії «Кембриджських історій». На тлі поступового відмирання «наукових» історій «із найдавніших часів», видання, що побачили світ в рамках цього видавничого проекту, є не лише «останніми з могікан» жанру, але встановили у західній науці поважний стандарт писання подібних колективних праць. Залежно від стану відповідної дисципліни серед них є більш і менш новаторські. Якщо до першого розряду можна зарахувати «Кембриджську історію середньовіччя», «Кембриджську історію Візантії», «Кембриджську історію християнства», то до другого вочевидь потрапляє щойно розпочата (вийшов лише третій том – «Двадцяте століття») «Кембриджська історія Росії» («The Cambridge History of Russia»). Праця розподіляється на дві великі частини (див. ілюстр.2), перша з яких дає огляд головних подій за хронологічно організованими періодами («Росія та Радянський Союз: оповідь крізь час»), а друга, рівнозначна за обсягом («Росія й Радянський Союз: теми і тенденції»), подає огляд головних тем російської історії ХХ ст.: «Економічні й демографічні зміни: століття економічних крайнощів», «Трансформації селянства у ХХ ст.: дилеми розвитку у часи Росії, Радянського Союзу та пострадянський період», «Робітники та індустріалізація», «Жінки й держава», «Неросіяни в Радянському Союзі та після нього», «Західні республіки: Україна, Білорусь, Молдова й Прибалтика», «Наука, технологія та модерність», «Культура: 1900–1945 рр.» та ін.

У дуже подібний спосіб організовано перший том «Нової кембриджської історії середньовіччя» («The New Cambridge Medieval History»; див. ілюстр.3), який обіймає період VI–VII ст. Першою його частиною є великий (на 90 сторінок) вступ з оглядом трансформації від Риму до варварських королівств, а також глава про джерелознавчі проблеми вивчення історії. Далі йдуть частина I «Шосте століття», частина II «Сьоме століття» з викладом подієвої історії та оглядом політичних утворень. Завершує том частина III «Теми й проблеми». Очевидно, що найбільш інноваційна саме остання, де відображено дослідницькі теми сучасної медієвістики: «Євреї в Європі, 500–1050 pp.», «Королі та королівська влада», «Економіка Середземномор'я», «Північні моря, V–VIII ст.», «Гроші й карбування», «Християнізація і поширення християнського вчення», «Освіта та вченість» та ін.

Огляд «Кембриджських історій» переконує, і це відповідає прямим деклараціям редакторів серії, що основним своїм завданням вони бачать не стільки канонізацію певного образу минулого, скільки фіксацію та оприлюднення стану відповідної дисципліни. Через це прийнятий у них тип викладу – це свого роду «середній жанр», який поєднує риси дослідницького та оглядового. Глави, попри певну уніфікацію, яскраво індивідуальні, відбивають як авторське бачення проблем та періодів, так і виклад головних досягнень дисципліни загалом. Саме через це всі «Кембриджські історії» мають належний науковий апарат (посилання на головні дослідження та джерела), що дозволяє цим виданням служити одночасно компетентним вступом у дисципліну.

Ще одне достоїнство «Кембриджських історій» – їх принципово відкрита структура. Намагаючись за можливістю повно охопити та представити головні теми й проблеми відповідної дисципліни, вони, проте, не прагнуть створити враження більшої цілісності, ніж та, на яку здатні. Іншими словами, дозволяють конфігурувати виклад у відповідності до минулого, а не заганяти минуле у жорстко встановлені рамки, запрошують до діалогу та роздумів над минулим, а не сповіщають сакральну істину про смисл та завдання історії. «Кембриджські історії» *deskriptivni*, вони описують і зображають. Натомість східноєвропейські національні історії ще й *preskriptivni*, адже вони наказують, як та що саме треба думати про минуле.

Викладене вище – лише приклади виходу наративу за рамки мастер-наративу. Ми не закликаємо їх копіювати – лише подивитися на ці приклади, і, можливо, скористатися досвідом.

Український наратив: виникнення та сучасний стан

Поява української версії *національного наративу* датується кінцем XIX – початком XX ст., вона чітко вписується у загальноєвропейський процес «винаходження традиції» і становлення національних історій – незалежно від того, де цей процес відбувався, чи то серед неісторичних (бездержавних), чи то серед історичних (державних) націй. В усіх випадках мастер-наратив слугував базовою підвалиною національної ідентичності та був результатом інструменталізації історії, він легітимізував право певної нації на власне, неповторне, унікальне буття у просторі-часі, право на культурне й політичне існування.

Зв'язність наративу забезпечується естафетою протодержавних і державних форм: племінні союзи, початки державності, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство (королівство), польсько-литовський період із наявністю осередків власної політичної організації («українські» магнати, князі), козацька доба з апогеем у вигляді напівавтономної Гетьманщини з її інституціями, національне відродження XIX ст., Українська революція та державність 1917–1921 рр., радянська республіка, незалежна Україна з 1991-м роком як піковим моментом усієї попередньої історії. Наявність розривів в естафеті державних чи напівдержавних форм компенсується або демографічною та культурною тяглістю (традицією) автохтонного народу, або вказівками на національно-визвольний рух (в якому державність є центральною ідеєю).

Ця ситуація відтворилася на пострадянському просторі наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. Проголошення Україною суверенітету актуалізувало суспільний запит на «власну» історію. Вітчизняна історіографія відповіла на цей виклик поверненням на рейки наративу зразка столітньої давності, причому цей перехід відбувся досить швидко і майже безконфліктно – радянський варіант історієписання, в основі якого лежала радянська таки версія марксизму, методологічно був цілком сумісний із базовими канонами національної історії, адже формаційну телеологію цілком успішно замінила національно-культурницька, місце боротьби класів як рушійної сили історії заступила боротьба націй, соціально-економічний детермінізм було доповнено культурницьким чи навіть генетично-біологічним, класоцентризм змінився на етноцентризм, на почесному передньому краї нової ідеологізованої історії залишився есенціалізм.

Додатковим чинником повернення до методологічних принципів та інтерпретаційних схем початку XX ст. став пошук «історичної правди», «історичної справедливості» та «справжньої, правдивої» історії. Цей пошук не міг не привести до історіографічних шкіл, які перебували під офіційною чи негласною забороною в радянські часи – у період розпаду СРСР і здобуття суверенітету їх повернення, власне, і було актом повороту до «справжньої» історії, її моральної й політичної реабілітації.

Отже, на початку 1990-х рр. українська історіографія швидко та майже безконфліктно перейшла з радянсько-марксистської методології в націоналістичну, повернувшись в обійми національного наративу. Спроби виходу за його рамки чи намагання його модернізувати призводили до досить парадоксальних результатів. Міжнародний проект із написання історії Східної Європи, спрямований саме на вихід за межі стандартного національного мастер-наративу (перша половина 1990-х рр.), мав результатом те, що том, присвячений модерній історії України⁶, виявився класичною збіркою всіх стандартних кліше того ж самого мастер-наративу. Водночас серія «Україна крізь віки»⁷, котра планувалася саме як класична версія оновленого мастер-наративу, несподівано перетворилася на свою суперечність, оскільки окремі томи радикально випали зі схеми лінійної національної телеології. Видання 2010 р., де історики України з різних держав пропонують різноманітні версії виходу за рамки мастер-наративу, увійшло в інтелектуальний

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації. – К., 2000.

⁷ Україна крізь віки. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

вжиток поза межами нашої країни, у ній самій натомість не викликавши скільки-небудь помітної дискусії (якщо взагалі відоме у професійному середовищі)⁸. Певною компенсацією можна вважати вихід книги за редакцією А.Каппелера⁹.

Утім, не можна сказати, що професійне співтовариство істориків України було одноставним. Перший виклик відновленому варіанту національного українського нарративу датується 1993-м роком. Тоді, під час конгресу Міжнародної асоціації українців (МАУ) на круглому столі, присвяченому генезі української нації, спалахнула дискусія між примордіалістами, які відстоювали ідею заданості української нації, та модерністами, для котрих нація (зокрема й українська) була породженням модерної доби¹⁰.

Першою серйозною спробою обговорення проблем структури української історії можна вважати опубліковану 1995 р. на шпальтах журналу «Slavic Review» статтю американського славіста М. фон Гагена «Чи має Україна історію?» та дискусію довкола неї¹¹. Українські коментатори, здається, зреагували лише на провокативну назву, побачивши в ній зазіхання на право українців відновити «історичну справедливість» і мати таку історію, яку вони хочуть. «Захисна реакція», на жаль, не дозволила глибше замислитися над пропозиціями М. фон Гагена і, зрештою, мінімізувала їх вплив на дисципліну.

Насправді пафос статті полягав в іншому. Розрізняючи *минуле* (як пережитий досвід) та *історію* (як упорядкований писемний звіт про такий досвід), М. фон Гаген стверджував, що на початок 1990-х рр. Україна не мала історії у сенсі загальноновизнаної й авторитетної версії власного минулого. Таке становище, парадоксальним чином, було шансом, адже відсутність розвиненої національної (в його термінології – націоналістичної) історії з її інституціональною та навчальною інфраструктурою давала можливість розвинути українську історію як новаторську і динамічну дисципліну, вільну від спадщини дев'ятого століття. Через сімнадцять років доводиться констатувати, що Україна таки здобула собі історію, яку хотіла – і, можливо, саме час віддати їй належне як історіографічному явищу та рухатися далі...

Зауважимо, у самій Україні вже у середині 1990-х рр. можна було почути голоси окремих науковців, які висловлювали критичні зауваження щодо деяких канонів мастер-нарративу¹². Із початку 2000-х рр. спостерігається поступове розширення й поглиблення інтелектуальної ревізії українського мастер-нарративу¹³, яке, щоправда, не супроводжувалося появою конкретних альтернативних пропозицій.

⁸ A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by G. Kasianov and Ph. Ther. – Budapest; New York, 2010.

⁹ Україна: Процеси націотворення / Упор. А.Каппелер. – К., 2011.

¹⁰ Формування української нації: Історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України. – Л., 1995.

¹¹ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – №3. – P. 658–673.

¹² Див., напр.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995.

¹³ Kasianov G. Rewriting or Rethinking? Contemporary Historiography and Nation-Building in Ukraine // Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Ed. T. Kuzio, P. D'Anieri. – Westport, 2002; Грицак Я. Українська історіографія 1991–2001: Десятилеття перемени // Ab Imperio. – 2003. – №2; Кравченко В. Бой з тінню: Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // Ab Imperio. – 2004. – №2 (перелік набагато довший, жанр та обсяг журнального матеріалу його обмежують).

Альтернатива з'явилася – через тематичне та методологічне урізноманітнення історіографії України, переважно за рахунок подолання інтелектуальної ізоляції вітчизняних істориків та їх долучення до світового історіографічного простору. Останнє десятиліття в розвитку української історіографії в Україні засвідчує дедалі стрімкіше розмивання національного мастер-нарративу дослідницькими новаціями, інтердисциплінарністю. У нашій країні розвиваються студії з мікроісторії, історична регіоналістика, набуває визнання історична антропологія, з'являються дослідження з історичної урбаністики, є ознаки появи нової культурної історії, нової соціальної історії тощо. Зрушення відбуваються не лише на рівні академічної історіографії. Дискусії про зміст історичної освіти і зміст підручників¹⁴, попри всю їх політизованість, сигналізують, що національний мастер-нарратив вичерпав свої можливості й на рівні дидактичної та афірмативної історії.

Щоправда, виникнення інтелектуального простору, який є викликом національній історії на академічному полі, призвело до своєрідної взаємної інтелектуальної ізоляції. Офіційно визнаний і зацементований у навчальних програмах та курсах, популярних нарисах український мастер-нарратив цілком комфортно існує й самовідтворюється у сотнях дисертацій і тисячах наукових публікацій. Альтернативні версії існують у паралельному інтелектуальному просторі, який має більше спільного із західними науковими центрами, ніж з осередками «материкової історіографії».

Виклики й небезпеки

Із викладених спостережень, на жаль, стає більш очевидно, чого не потрібно робити при написанні нової історії України, аніж що саме необхідно здійснити, аби така історія стала інтелектуально доброякісним продуктом. Утім, ясний звіт про виклики, які постануть під час здійснення проекту, а також небезпеки, котрі очікують на цьому шляху, уже дозволяє зробити крок у гіпотетично правильному напрямі. Із попереднього обговорення, сподіваємося, зрозуміло, що написати традиційну національну історію України «з найдавніших часів до наших днів» у суто науковий спосіб – завдання нездійсненне. Суперечність тут така ж, як між вірою та знанням. Підготувати черговий багатотомний «символ віри» можна, але чи варто?

Отже, головним викликом, з яким доведеться зіткнутися, є суперечність між сучасною критичною дисципліною історії та ідеологічно навантаженою концепцією національної історії; між завданням підготувати певну синтезу, в якій архітектура тяжіє над намірами і визначає спосіб презентації минулого, та бажанням вийти за жанрові обмеження великого нарративу.

Відповідно, головною небезпекою видається те, що, знехтувавши пересторогами, маємо шанс відтворити дещо реставрований нарратив зразка XIX ст. Подібний результат, крім очевидного наукового фіаско, призведе до оцінки нового видання саме за ідеологічними (а не науковими) критеріями. Це від самого початку зробить нову історію надзвичайно вразливою для ідеологічної критики

¹⁴ Див., напр.: Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. – К., 2000; Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н.Яковенко. – К., 2008; Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008; Історична освіта в полікультурному суспільстві / Упор. О.Андрощук, О.Заплотинська. – К., 2011.

в розділеному (політично, культурно, ідеологічно) суспільстві, яким є нинішня Україна. Подібне видання застаріє ще до свого виходу у світ.

Ще однією небезпекою було б «винаходження велосипеда». Тобто у звичній східноєвропейській манері знехтувати усталеним досвідом і намагатися здивувати світ чимось «питомо власним», небаченим і нечуваним. Подібний продукт виявиться придатним лише для внутрішнього споживання. Для того, щоб нова історія була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має «говорити» однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли.

Один із варіантів: спробувати взяти за приклад для наслідування тип «великих історій», успішно практикованих кембриджською серією. Крім інших міркувань, очевидними одразу стають практичні вигоди, адже ми знаємо, як подібні історії структуруються, як організовується робота, який продукт має з'явитися «на виході». Як очевидно з попереднього викладу, «Кембриджські історії» максимально деідеологізовані. Досягається це не лише шляхом запрошення найкращих спеціалістів, але й принципами формування авторського колективу, які неодмінно передбачають міжнародний його склад. Українською історією займаються не лише в Інституті історії України НАНУ, і не лише у вітчизняних університетах, і не лише українці поза межами нашої країни. Нове видання повинно відбивати стан дисципліни, яка поступово перетворюється на міжнародну.

Конче треба відмовитися від лінійності викладу, яка веде до телеологічності, а також від уніфікації структури за лінійною схемою. Натомість варто запозичити «відкриту структуру», щоразу пристосовану до особливостей тієї чи іншої зображуваної епохи. Крім міркувань практичної зручності, подібні конструкції краще відбивають різноманітність минулого історичного досвіду, який доведеться інтегрувати у виклад.

Відмова від національної телеології означає відмову й від штучних спроб «українізації» минулих епох (перейменовування в «національний спосіб», або ж фокусування уваги лише на тих фрагментах давніх політичних, етнічних, культурних утворень, що можуть бути представлені як українські), тобто створення таких фантомів, як «українські землі епохи бронзи» або «українське населення Великого князівства Литовського». Це означає, що кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах, а не через здогадне її відношення до майбутньої української держави чи нації. Це, своєю чергою, означає, що жодна реалія сучасної нам України не може керувати минулим і структурувати спосіб його опису – ані територіальні розповсюдження, ані етнічний склад. Було б фатальною помилкою виставити для минулого рамку сучасних адміністративних кордонів і створити ілюзію, ніби давня історія в якийсь спосіб уже знала їх та підпорядковувалася цим майбутнім обмеженням. Територія нинішньої України лише короткий період, за Київської держави, являла собою центр. Значно триваліший час вона перебувала на периферії, притому різноманітних утворень, чий центр було розташовано в діаметрально протилежних географічних та культурних зонах. Зрозуміти процеси, які точилися на периферії поза контекстом центральних структур – методологічно неправильно, якщо взагалі можливо.

Отже, майбутня «історія України» може бути насправді описом суми історичних досвідів (не обов'язково пов'язаних між собою) з власними смислами, які не корелюють із пізнішими. Це не лише досвід, який українці можуть уважати своїм. Такий підхід дозволить інтегрувати в історію досить проблемні фрагменти історій, приміром, зниклих народів (скіфи, сармати), грецьких колоній чи римських провінцій у Північному Причорномор'ї, або ж історію Кримського ханства. Це також дозволить інтегрувати історичні досвіди народів, які традиційно мешкали у Східній Європі (наприклад євреїв, вірмен), стосунок котрих до історії українців неочевидний саме в рамках національної історії.

Минуле говорить різними голосами, одночасно, і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика. У цій історії варто відмовитися від ідеї безперервності, натомість звернути особливу увагу на моменти розривів, на цезури, розуміючи, що в історичному часі вони могли тривати досить довго. Ці розриви важливіші для розуміння гіпотетичної «історичної спадковості» та соціальної генеалогії, аніж наполягання на ідеологічно мотивованій тягlostі – вони, як здається, містять набагато потужніший евристичний потенціал для розуміння розвитку об'єктів та суб'єктів історії, адже роблять цей розвиток прозорішим.

Подібний варіант опису минулого має являти собою множинність окремих історій. Це історії різної тривалості. Часом вони рухалися синхронно, інколи асинхронно, порою накладалися в якихось хронологічних сегментах, періодично слідували одна за одною. Деякі з них були нетривалими й обривалися без продовження (як, наприклад, історія скіфів чи Кримського ханства). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії.

Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. У цьому варіанті «периферійність» української історії перетвориться на потужний пізнавальний стимул і дозволить подолати синдром меншовартості, характерний для національних історій «периферійних націй».

Отже, в ідеалі можна одержати множину історій, а не єдину історію, штучно виструнчену в нитку ідеологією чи оповіддю. Зрештою, це краще відповідало б характерові минулого, яке відбувалося хаотично, нескоординовано, різноспрямовано. Можливо, у цьому полягає наш шанс зробити велику історію України новаторською й інтелектуально привабливою.

Наведені тут міркування почасти результат дискусій із зацікавленими колегами, почасти – наслідок власної еволюції авторів та їх особистого конфлікту з обмеженнями й обтяженнями національного мастер-нарративу. Викласти їх на папері спонукали стимули суто практичного порядку, звідки й специфічний жанр. Ми пропонуємо ці міркування як попередні зауваження, спробу перейти від констатації пізнавальних та інтерпретаційних негараздів до конструктивних дій. Особливо наголошуємо на цьому, усвідомлюючи той факт, що звертаємося до професійного співтовариства, більшість якого перебуває під інтелектуальним

чи навіть інституційним тиском домі-
нантного наративу, за рамки котрого
ми закликаємо вийти. Автори свідомі
того, що в Україні майже відсутній до-
свід наукових дискусій, метою яких є
пошук адекватного сучасності знання,
а не з'ясування «прикінцевої істини».
І все ж хотіли б уважати цей текст за-
прошенням до дискусії.

THE CAMBRIDGE HISTORY OF SCANDINAVIA

VOLUME 1
Prehistory to 1520

Edited by
KNUT HELLE
University of Bergen

Contents

List of plates ix
List of figures xiii
List of maps xiv
List of tables xv
List of contributors xvi
General editors' preface xvii
Volume editor's preface xix

Introduction 1
KNUT HELLE

PART I THE GEOGRAPHY AND PREHISTORY OF SCANDINAVIA

1 The Scandinavian landscape and its resources	15
ULF SPÖRRONG	
2 The Stone and Bronze Ages	43
ARI SIIRIÄINEN	
3 The Iron Age	60
BJØRN MYHRE	
4 Languages and ethnic groups	94
MICHAEL BARNES	

v

PART II FROM VIKINGS TO KINGS

5 The Viking expansion	105
PETER SAWYER	
6 Viking culture	121
ELSE ROSSDAHL and PREBEN MEULENGRACHT SØRENSEN	
7 Scandinavia enters Christian Europe	147
BIRGIT SAWYER and PETER SAWYER	
8 Early political organisation	160
(a) Introductory survey	160
THOMAS LINDEVIST	
(b) The making of the Danish kingdom	168
INGER SKOVGAARD-PETERSEN	
(c) The early unification of Norway	184
CLAUS KRAG	
(d) The Norse island communities of the Western Ocean	202
MAGNÚS STEFÁNSSON	
(e) Kings and provinces in Sweden	221
THOMAS LINDEVIST	

PART III MATERIAL GROWTH (to c. 1350)

9 Demographic conditions	237
OLE JØRGEN BENEDICTOW	
10 Rural conditions	250
ELJAS ØRRMAN	
11 Urbanisation	312
HANS ANDERSSON	

Contents

PART IV THE HIGH MEDIEVAL KINGDOMS

12 Towards nationally organised systems of government	345
(a) Introductory survey	345
KNUT HELLE	
(b) The Danish kingdom: consolidation and disintegration	353
INGER SKOVGAARD-PETERSEN	
(c) The Norwegian kingdom: succession disputes and consolidation	369
KNUT HELLE	
(d) Sweden under the dynasty of the Folkungs	392
HERMAN SCHÜCK	
(e) Growing inter-Scandinavian entanglement	411
KNUT HELLE	
13 Church and society	421
ELJAS ØRRMAN	

PART V HIGH AND LATE MEDIEVAL CULTURE

14 Ideologies and mentalities	465
SVERRE BAGGE	
15 Literature	487
LARS LÖNNROTH, VÉSTEINN ÓLASON and ANDERS PILTZ	
16 Art and architecture	521
ANNA NILSÉN	
17 Music	550
INGRID DE GREEK	

Contents

PART VI LATE MEDIEVAL SOCIETY (c. 1350–1520)

18 Population and settlement	559
JOUKO VAHTOLA	
19 The condition of the rural population	581
ELJAS ØRRMAN	
20 The towns	611
GÖRAN DARLÅCK	
21 The nobility of the late Middle Ages	635
ERIK ULSIG	
22 Church and clergy	653
LARS HAMRE	

PART VII SCANDINAVIAN UNIONS (1319–1520)

23 The political system	679
HERMAN SCHÜCK	
24 Inter-Scandinavian relations	710
JENS E. OLESEN	
Conclusion	771
KNUT HELLE	

Select bibliography: primary sources, general surveys and secondary works,
arranged by part 801
Index 845

Ілюстр.1

Титульна сторінка й зміст 1-го тому «Кембриджської історії Скандинавії»

THE CAMBRIDGE HISTORY OF RUSSIA

*

VOLUME III The Twentieth Century

*

Edited by
RONALD GRIGOR SUNY

University of Michigan and University of Chicago

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS

Contents

List of illustrations	viii
List of maps	x
Notes on contributors	xi
Acknowledgements	xiv
Note on transliteration and dates	xv
Chronology	xvi
List of abbreviations	xxii

Introduction 1

- 1 · Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century: how the 'West' wrote its history of the USSR 5
RONALD GRIGOR SUNY

PART I RUSSIA AND THE SOVIET UNION: THE STORY THROUGH TIME

- 2 · Russia's *fin de siècle*, 1900–1914 67
MARK D. STEINBERG
- 3 · The First World War, 1914–1918 94
MARK VON HAGEN
- 4 · The revolutions of 1917–1918 114
S. A. SMITH
- 5 · The Russian civil war, 1917–1922 140
DONALD J. RALEIGH

Contents

- 6 · Building a new state and society: NEP, 1921–1928 168
ALAN BALL
- 7 · Stalinism, 1928–1940 192
DAVID R. SHEARER
- 8 · Patriotic war, 1941–1945 217
JOHN BARBER AND MARK HARRISON
- 9 · Stalin and his circle 243
YORAM GORLIZKI AND OLEG KHEVNIUK
- 10 · The Khrushchev period, 1953–1964 268
WILLIAM TAUBMAN
- 11 · The Brezhnev era 292
STEPHEN E. HANSON
- 12 · The Gorbachev era 316
ARCHIE BROWN
- 13 · The Russian Federation 352
MICHAEL McFAUL

PART II RUSSIA AND THE SOVIET UNION: THEMES AND TRENDS

- 14 · Economic and demographic change: Russia's age of economic extremes 383
PETER GATRELL
- 15 · Transforming peasants in the twentieth century: dilemmas of Russian, Soviet and post-Soviet development 411
ESTHER KINGSTON-MANN
- 16 · Workers and industrialisation 440
LEWIS H. SIEGELBAUM

Contents

- 17 · Women and the state 468
BARBARA ALPERN ENGEL
- 18 · Non-Russians in the Soviet Union and after 495
JEREMY SMITH
- 19 · The western republics: Ukraine, Belarus, Moldova and the Baltics 522
SERHY YEKELCHYK
- 20 · Science, technology and modernity 549
DAVID HOLLOWAY
- 21 · Culture, 1900–1945 579
JAMES VON GELDERN
- 22 · The politics of culture, 1945–2000 605
JOSEPHINE WOLL
- 23 · Comintern and Soviet foreign policy, 1919–1941 636
JONATHAN HASLAM
- 24 · Moscow's foreign policy, 1945–2000: identities, institutions and interests 662
TED HOFF
- 25 · The Soviet Union and the road to communism 706
LARS T. LIH
- Bibliography 732
Index 793

Ілюстр.2

Титульна сторінка й зміст 3-го тому «Кембриджської історії Росії»

THE NEW CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY Volume 1 c.500–c.700 EDITED BY PAUL FOURACRE CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS	CONTENTS <table> <tr> <td><i>List of plates</i></td><td style="text-align: right;">page viii</td></tr> <tr> <td><i>List of maps</i></td><td style="text-align: right;">ix</td></tr> <tr> <td><i>List of figures</i></td><td style="text-align: right;">x</td></tr> <tr> <td><i>List of contributors</i></td><td style="text-align: right;">xi</td></tr> <tr> <td><i>Preface</i></td><td style="text-align: right;">xiii</td></tr> <tr> <td><i>List of abbreviations</i></td><td style="text-align: right;">xv</td></tr> <tr> <td>Introduction: the history of Europe 500–700 PAUL FOURACRE</td><td style="text-align: right;">1</td></tr> <tr> <td>1 The later Roman Empire RICHARD GERBERDING</td><td style="text-align: right;">13</td></tr> <tr> <td>2 The Barbarian invasions GUY HALSALL</td><td style="text-align: right;">35</td></tr> <tr> <td>3 The sources and their interpretation GUY HALSALL</td><td style="text-align: right;">56</td></tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">PART I THE SIXTH CENTURY</td></tr> <tr> <td>4 The Eastern Empire in the sixth century ANDREW LOUTH</td><td style="text-align: right;">93</td></tr> <tr> <td>5 The Byzantines in the West in the sixth century JOHN MOORHEAD</td><td style="text-align: right;">118</td></tr> <tr> <td>6 Ostrogothic Italy and the Lombard invasions JOHN MOORHEAD</td><td style="text-align: right;">140</td></tr> <tr> <td>7 The formation of the Sueve and Visigothic kingdoms in Spain A. BARBERO AND M. I. LORING</td><td style="text-align: right;">162</td></tr> </table>	<i>List of plates</i>	page viii	<i>List of maps</i>	ix	<i>List of figures</i>	x	<i>List of contributors</i>	xi	<i>Preface</i>	xiii	<i>List of abbreviations</i>	xv	Introduction: the history of Europe 500–700 PAUL FOURACRE	1	1 The later Roman Empire RICHARD GERBERDING	13	2 The Barbarian invasions GUY HALSALL	35	3 The sources and their interpretation GUY HALSALL	56	PART I THE SIXTH CENTURY		4 The Eastern Empire in the sixth century ANDREW LOUTH	93	5 The Byzantines in the West in the sixth century JOHN MOORHEAD	118	6 Ostrogothic Italy and the Lombard invasions JOHN MOORHEAD	140	7 The formation of the Sueve and Visigothic kingdoms in Spain A. BARBERO AND M. I. LORING	162																								
<i>List of plates</i>	page viii																																																						
<i>List of maps</i>	ix																																																						
<i>List of figures</i>	x																																																						
<i>List of contributors</i>	xi																																																						
<i>Preface</i>	xiii																																																						
<i>List of abbreviations</i>	xv																																																						
Introduction: the history of Europe 500–700 PAUL FOURACRE	1																																																						
1 The later Roman Empire RICHARD GERBERDING	13																																																						
2 The Barbarian invasions GUY HALSALL	35																																																						
3 The sources and their interpretation GUY HALSALL	56																																																						
PART I THE SIXTH CENTURY																																																							
4 The Eastern Empire in the sixth century ANDREW LOUTH	93																																																						
5 The Byzantines in the West in the sixth century JOHN MOORHEAD	118																																																						
6 Ostrogothic Italy and the Lombard invasions JOHN MOORHEAD	140																																																						
7 The formation of the Sueve and Visigothic kingdoms in Spain A. BARBERO AND M. I. LORING	162																																																						
vi Contents <table> <tr> <td>8 Merovingian Gaul and the Frankish conquests RAYMOND VAN DAM</td><td style="text-align: right;">193</td></tr> <tr> <td>9 The Celtic kingdoms WENDY DAVIES</td><td style="text-align: right;">232</td></tr> <tr> <td>10 The earliest Anglo-Saxon kingdoms HELENA HAMEROW</td><td style="text-align: right;">263</td></tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">PART II THE SEVENTH CENTURY</td></tr> <tr> <td>11 The Byzantine empire in the seventh century ANDREW LOUTH</td><td style="text-align: right;">291</td></tr> <tr> <td>12 Muhammad and the rise of Islam CAROLE HILLENBRAND</td><td style="text-align: right;">317</td></tr> <tr> <td>13 The Catholic Visigothic kingdom A. BARBERO AND M. I. LORING</td><td style="text-align: right;">346</td></tr> <tr> <td>14 Francia in the seventh century PAUL FOURACRE</td><td style="text-align: right;">371</td></tr> <tr> <td>15 Religion and society in Ireland CLARE STANCLIFFE</td><td style="text-align: right;">397</td></tr> <tr> <td>16 Christianity amongst the Britons, Dalriada Irish and Picts CLARE STANCLIFFE</td><td style="text-align: right;">426</td></tr> <tr> <td>17 England in the seventh century ALAN THACKER</td><td style="text-align: right;">462</td></tr> <tr> <td>18 Scandinavia LOTTE HEDEAGER</td><td style="text-align: right;">496</td></tr> <tr> <td>19 The Slavs ZBIGNIEW KOBYLINSKI</td><td style="text-align: right;">524</td></tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">PART III THEMES AND PROBLEMS</td></tr> <tr> <td>20 The Jews in Europe 500–1050 MICHAEL TOCH</td><td style="text-align: right;">547</td></tr> <tr> <td>21 Kings and kingship PATRICK WORMALD</td><td style="text-align: right;">571</td></tr> </table>	8 Merovingian Gaul and the Frankish conquests RAYMOND VAN DAM	193	9 The Celtic kingdoms WENDY DAVIES	232	10 The earliest Anglo-Saxon kingdoms HELENA HAMEROW	263	PART II THE SEVENTH CENTURY		11 The Byzantine empire in the seventh century ANDREW LOUTH	291	12 Muhammad and the rise of Islam CAROLE HILLENBRAND	317	13 The Catholic Visigothic kingdom A. BARBERO AND M. I. LORING	346	14 Francia in the seventh century PAUL FOURACRE	371	15 Religion and society in Ireland CLARE STANCLIFFE	397	16 Christianity amongst the Britons, Dalriada Irish and Picts CLARE STANCLIFFE	426	17 England in the seventh century ALAN THACKER	462	18 Scandinavia LOTTE HEDEAGER	496	19 The Slavs ZBIGNIEW KOBYLINSKI	524	PART III THEMES AND PROBLEMS		20 The Jews in Europe 500–1050 MICHAEL TOCH	547	21 Kings and kingship PATRICK WORMALD	571	Contents vii <table> <tr> <td>22 The Mediterranean economy SIMON LOSEBY</td><td style="text-align: right;">605</td></tr> <tr> <td>23 The Northern Seas (fifth to eighth centuries) STÉPHANE LEBECQ</td><td style="text-align: right;">639</td></tr> <tr> <td>24 Money and coinage MARK BLACKBURN</td><td style="text-align: right;">660</td></tr> <tr> <td>25 Church structure and organisation GEORG SCHEIBELREITER</td><td style="text-align: right;">675</td></tr> <tr> <td>26 Christianisation and the dissemination of Christian teaching IAN WOOD</td><td style="text-align: right;">710</td></tr> <tr> <td>27 Education and learning JACQUES FONTAINE</td><td style="text-align: right;">735</td></tr> <tr> <td>28A Art and architecture of western Europe IAN WOOD</td><td style="text-align: right;">760</td></tr> <tr> <td>28B Art and architecture: the East LESLIE BRUBAKER</td><td style="text-align: right;">776</td></tr> <tr> <td><i>List of primary sources</i></td><td style="text-align: right;">785</td></tr> <tr> <td><i>Bibliography of secondary works arranged by chapter</i></td><td style="text-align: right;">805</td></tr> <tr> <td><i>Index</i></td><td style="text-align: right;">911</td></tr> </table>	22 The Mediterranean economy SIMON LOSEBY	605	23 The Northern Seas (fifth to eighth centuries) STÉPHANE LEBECQ	639	24 Money and coinage MARK BLACKBURN	660	25 Church structure and organisation GEORG SCHEIBELREITER	675	26 Christianisation and the dissemination of Christian teaching IAN WOOD	710	27 Education and learning JACQUES FONTAINE	735	28A Art and architecture of western Europe IAN WOOD	760	28B Art and architecture: the East LESLIE BRUBAKER	776	<i>List of primary sources</i>	785	<i>Bibliography of secondary works arranged by chapter</i>	805	<i>Index</i>	911
8 Merovingian Gaul and the Frankish conquests RAYMOND VAN DAM	193																																																						
9 The Celtic kingdoms WENDY DAVIES	232																																																						
10 The earliest Anglo-Saxon kingdoms HELENA HAMEROW	263																																																						
PART II THE SEVENTH CENTURY																																																							
11 The Byzantine empire in the seventh century ANDREW LOUTH	291																																																						
12 Muhammad and the rise of Islam CAROLE HILLENBRAND	317																																																						
13 The Catholic Visigothic kingdom A. BARBERO AND M. I. LORING	346																																																						
14 Francia in the seventh century PAUL FOURACRE	371																																																						
15 Religion and society in Ireland CLARE STANCLIFFE	397																																																						
16 Christianity amongst the Britons, Dalriada Irish and Picts CLARE STANCLIFFE	426																																																						
17 England in the seventh century ALAN THACKER	462																																																						
18 Scandinavia LOTTE HEDEAGER	496																																																						
19 The Slavs ZBIGNIEW KOBYLINSKI	524																																																						
PART III THEMES AND PROBLEMS																																																							
20 The Jews in Europe 500–1050 MICHAEL TOCH	547																																																						
21 Kings and kingship PATRICK WORMALD	571																																																						
22 The Mediterranean economy SIMON LOSEBY	605																																																						
23 The Northern Seas (fifth to eighth centuries) STÉPHANE LEBECQ	639																																																						
24 Money and coinage MARK BLACKBURN	660																																																						
25 Church structure and organisation GEORG SCHEIBELREITER	675																																																						
26 Christianisation and the dissemination of Christian teaching IAN WOOD	710																																																						
27 Education and learning JACQUES FONTAINE	735																																																						
28A Art and architecture of western Europe IAN WOOD	760																																																						
28B Art and architecture: the East LESLIE BRUBAKER	776																																																						
<i>List of primary sources</i>	785																																																						
<i>Bibliography of secondary works arranged by chapter</i>	805																																																						
<i>Index</i>	911																																																						

Ілюстр.3

Титульна сторінка й зміст 1-го тому «Нової кембриджської історії середньовіччя»

The article is an adapted for a journal format version of the analytical report, which deals with the challenges and difficulties on the way to devise a new academic synthesis of Ukrainian history. Polemically targeting the national history as a way of organizing knowledge about the past, its limitations and defects, the authors discuss some other types of understanding and writing of history, which can potentially produce a more up-to-date version of the country's past.

